
Mehmed Kico

ARAPSKO PRIJEVODNO POSREDOVANJE MEĐU KULTURAMA

Rezime

Tokom “zlatnog perioda” svoje historije, Arapi su iznjedrili prestižnu kulturu. Nisu se zatvarali u sebe, već su usvajali tekovine starih civilizacija (haldejske, sumerske, asirske i grčke) da bi ih, kasnije, prenijeli Evropljanima. Evropljani im trebaju biti zahvalni za svoj preporod i ukupni napredak.

U prenošenju kulturnog naslijeđa iz jednog vremena u drugo, te od jedne zajednice drugoj, prevođenju pripadaju posebne zasluge. Naša generacija bi trebala biti svjesna pionirske uloge prevođenja u preuzimanju kulturnog naslijeđa od ranijih civilizacija.

Tekovine ranijih civilizacija prenošene su i posredstvom arapskog jezika, posebno putem prevodilačkih škola kojih je bilo širom arapsko-islamske države. Mlađe generacije trebaju biti svjesne tih činjenica, dostojnih odgovornog proučavanja u sklopu istraživanja kulturne razmjene među zajednicama u dodiru.

Uvodna riječ

SVAKA GENERACIJA ima mogućnost prevoditi jezikom svoga doba, a ne jezikom predaka. Nešto što je zajedničko većem broju generacija, u ranijim vremenima je moglo trajati i nekoliko stoljeća – to pokazuje arapska kulturna povijest – dok, ono što je zajedničko, u novije vrijeme često ne traje ni punu deceniju, tako što hitro prolazi nošeno strujom zahuktalih promjena. Pojam *generacija* je poželjno razumjeti kao tendencije kretanja kakva su znala ranije trajati nekoliko stoljeća, kao što je bio slučaj s nosiocima naučnoga i ekonomskog procvata u historiji Arapa, a može se odnositi i na amorfne pojave svojstvene ljudskim zajednicama, kakve ne uspijevaju obilježiti ni samo jednu deceniju.

Kad su bili na vrhuncu kulturne i materijalne moći, Arapi su iznjedrili veoma bogatu kulturu. Kao baštinici tekovina drevnih civilizacija s obala Tigrisa, Eufrata i Nila, uspjeli su usvojiti obilježja haldejske, sumerske, akadске, egipatske, helenske i drugih kultura. Vršeci posredničku ulogu, prenijeli su njihove uticaje u srednjovjekovnu Evropu, a rezultat toga je bilo buđenje zapadnog svijeta. “Nijedan narod u srednjem vijeku nije toliko doprinio ljudskom napretku kao Arabljani i narodi koji govore arapski.”¹

Posredovanje u području nauke

Kroz bliske dodire u sklopu zajedničke države, ogledalo se participiranje različitih kultura u istoj civilizaciji. Nauka se širila pronoseći monoteističku ideju i sadržinu usklađenu sa stabilnošću vjere, interpretiranu arapskim jezikom. Kultura odnjegovana u okrilju arapskog jezika, u doba zrelosti je u sebe upila tekovine ranijih civilizacija i digla ih na višu razinu. “Rušeci Bizantijsko carstvo, Arapi su sačuvali duhovno naslijeđe Egipta, Grčke i Rima, koja su od evropske civilizacije stvorila jednu od najvećih. Savremeni svijet im u tome duguje zahvalnost.”²

Ukoliko prevodilačke zasluge Arapa u evropskom preporodu i nisu zanemarene, nije teško primijetiti da su one prenaplašavane s ciljem da se istakne kako su Arapi samo “posredovali između bliskoistočnih zajednica i

¹ Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967., str. 22.

² Zdravko Pečar, *Buđenje Arapa*, Nova prosvjeta, Sarajevo, 1958., str. 20-21.

Evrope”, ne dajući značajan vlastiti misaoni doprinos. Na osnovu pokazatelja svekolikog napretka iz razdoblja Abasida, skloni analizi kulturne historije po obrascima politike, orijentalisti su razdoblje prevođenja poistovjetili sa “zlatnim periodom”, uvodeći ga u cijelosti u središnji period vladavine Abasida, iako su do početka vladavine Abasida na arapskom jeziku postojala mnogobrojna značajna djela.³ Međutim, opravdano je primijetiti da su posljednje decenije “zlatnog perioda” dominantno obilježila izvorna djela velikana u raznim oblastima nauke. “I pored toga što je značaj grčke tradicije za razvoj arapskih naučnih disciplina bio velik, arapska nauka nije bila samo muzejsko skladište grčkoga naučnog znanja ..., nije se zadovoljila time da samo sačuva grčko naučno naslijeđe i prenese ga njegovim evropskim nasljednicima. Složen postupak prenošenja kulturnih vrijednosti zahtijevao je da to naslijeđe, čak i tokom prevođenja njegovih tekstova, bude na nov način izloženo i mijenjano.”⁴

Istina je da se tada prevođenje odvijalo dinamikom kakva u historiji nije zapamćena. O nesumnjivom značaju prevođenja u širenju nauke govori predaja po kojoj je halifa Al-Ma'mun istaknutim prevodiocima znao za svaku prevedenu stranicu isplatiti po zlatnik.⁵ Međutim, neutemeljeno se insistira na prevođenju vezanom za to razdoblje jer su uporedo tekla i istraživanja. Halifa Al-Ma'mun je u Bagdadu osnovao svojevrsan naučni centar pod nazivom “Kuća mudrosti”⁶ i snabdio ga bogatom bibliotekom i opservatorijem. Za njim su se povelili i brojni namjesnici koji su svoja sjedišta snabdjeli bibliotekama, što rječito govori o postojanju, ne samo prijevoda, već i autorskih djela.

³ Dobre uvide u arapske prevodilačke zasluge pružaju radovi: M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen* (Einleitung, S. 1-24), “Centralblatt für Bibliothekswesen”, Beiheft 5., Jahrg. VI, 1889.; Karl Brukalmann, *Tariku l-adabi l-'arabiyyi*, Tarğamatun mina l-almaniyyati ila l-'arabiyyati: Sayyid Ya'qub Bakr – Ramadan 'Abduttawwab, Daru l-ma'arifi, Al-Qahira, 1977., Al-Ġu'z'u r-rabi'u, Napis: *Al-Mutarğimuna*, str. 89-123.

⁴ Ismet Bušatlić, *Studije o sljedbenicima Knjige*, Fakultet islamskih nauka – El-Kalem, Sarajevo, 2007., str. 154-155.

⁵ Tawfiq at-Tawil, *Al-Hadaratu l-islamiyyatu wa l-hadaratu l-urubbiyyatu*, Dirasatun muqarinatun, Maktabatu t-turali l-islamiyyi, s.a., str. 109.

⁶ Baytu l-hikmati

Među velike zasluge arapskoislamske misli spada, npr., upoznavanje Evrope s induktivnom metodom istraživanja, zasnovanom na principima analogije kakva je bila primjenjivana još u praksi prvih islamskih pravnika. Al-Farabijevo djelo *Nabrajanje znanosti (Ihsa'u l-'ulumu)* imalo je snažan uticaj u oblikovanju pozitivističke filozofske misli Dominicusa Gundissalinusa, Rogera i Francisa Bacona, Augustea Comtea i drugih.⁷

Kad je Roger Bacon zagovarao empirijsku metodu u istraživanjima, to je predstavljalo oštru suprotnost tradicionalnoj deduktivnoj skolastičkoj nauci u Evropi,⁸ a poznato je da su tek empirijske metode i pozitivističko posmatranje pojava dali zamah razvoju prirodnih nauka. Značaj i mjesto odgovarajuće metode u nauci, po ugledu na Rogera Bacona, tri stoljeća kasnije su istakli Francis Bacon, Rene Dechartes i drugi filozofi racionalisti.⁹

U svakom slučaju, evropsku renesansu je razbuktao humanizam koji je s Istoka stizao u Evropu kroz kontakte s Arapima u Španiji, na Malti, Siciliji i nekim priobalnim gradovima Italije. Još u 12. stoljeću su prevodioci s arapskog na latinski jezik prevodili djela grčkih filozofa i njihovih komentatora muslimana, a ti prijevodi su pomagali Evropi da znatno mijenja poglede na svijet.¹⁰

Kad se ima u vidu činjenica da je Evropa najplodnije dodire s arapskom kulturom imala kroz prevođenje u krajevima uklopljenim u arapskoislamsku upravu, razumljivo je što je renesansa krenula iz Italije i Španije. Tim pravcima su Arapi Evropi davali najranije humanističko usmjerenje, otkrivajući da van Evrope nije barbarizam, već poprište velikih dostignuća. "Najveći historijski značaj muslimanskošpanske faze napretka i razvoja muslimanske filozofije je u tome što je ona predstavljala osnovnu vezu prenošenja grčke filozofije u Zapadnu Evropu... Prijevodi arapskih filozofskih, astronomskih

⁷ 'Ulman Amin, *Taqdimun (Al-Farabi, Ihsa'u l-'ulumu)*, Maktabatu l-Anglu al-misriyyatu, Al-Qahira, 1968., str. 23-28.

⁸ Vladimir Filipović, *Filozofija renesanse*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Treće izdanje, Zagreb, 1982., str. 16.

⁹ Milan Kangrga, *Racionalistička filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Treće izdanje, Zagreb, 1982., str. 144.

¹⁰ Hans Deiber, *Borba za znanje u islamu – Neki historijski aspekti*, S engleskog preveo: Nevad Kahteran, Kult B, Sarajevo, 2004., str. 14.

i medicinskih djela na hebrejski i latinski, na kojima su radili tako poznati učenjaci kao što su bili Žerar iz Kremone, Majkl Škot, Herman Nijemac, Gundisalinus, Herman Dalmata i dr. izazvali su pravu intelektualnu revoluciju u učenim krugovima.”¹¹

Iako se arapskom “posredovanju” u području filozofije “između grčkoga genija i zapadnog uma”, kao pretpostavci renesanse u Evropi, odaje priznanje, vjerovatno s namjerom da se priznavanje uticaja svede na područje filozofije, u predmetnim osvrtima se začuđujuće malo govori o uticajima arapske književnosti, vjerovatno zato što se književnost s posebnim značajem interpretira kao tradicijska tekovina, u čijim okvirima se svemu nastoji priskrbiti puna izvornost. Dovoljno je navesti samo neka djela koja su evropskim književnicima bila uzor. Nesumnjive su sličnosti između Ibn al-‘Ala’ove *Poslanice oprosta (Risalatul-gufrani)* i Danteove *Božanstvene komedije*; Al-Ġahizove *Knjige o tvrdicama (Kitabu l-bukala’i)* i Molliereovog *Tvrđice*; Ibn Tufaylovoga *Živog sina budnoga (Hayyu bnu Yaqzana)* i De Foeovog *Robinsona Crusoea*.¹²

Prevođenje i razvoj jezikoslovlja

Ako se pažljivije pogleda u historiju naučne misli kod različitih naroda, jasno se mogu uočiti nebrojene sličnosti ali, isto tako, svaki narod ima sebi svojstvena shvatanja po kojima se razlikuje od drugih. U vezi s arapskom jezičkom naukom, uvriježen je stav da se razvijala pod presudnim uticajima grčke logike i indijske gramatike. Teze o vanjskim uticajima je uistinu teško osporiti, ali se ne može sasvim odbaciti ni mogućnost da se nepotrebno pretjeruje u isticanju tuđih uticaja.

U pregledima opće historije Arapa, prevođenju djela s drugih jezika u svjetlu posredovanja arapskog jezika između antičke grčke misli i modernih evropskih nauka pridavan je značaj. Međutim, u tako širokim obzorjima, pitanja o međusobnim dodirima različitih jezika ostala su gotovo neprimijećena. Posljedično, ni zasluge arapske jezikoslovne tradicije u razvoju moderne jezikoslovne misli u svijetu nisu mogle biti uočene.

¹¹ I. Bušatlić, op. cit., str. 160-161.

¹² Mehmed Kico, *Arapska jezikoslovna znanost – Općelingvistika utemeljenja i specifična određenja*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003., str. 219.

Ispitivanja u području jezičke nauke kod Arapa su bila nesumnjivo kompleksnija nego u starijim tradicijama. Zamah su dobila polemikama između gramatičara i logičara, vođenim oko složenih problema koji su se pojavili prilikom prevođenja djela na arapski jezik. Međutim, čak ni djela istaknutih arapskih filozofa helenističke inspiracije, zaslužnih što je gramatika našla pomirenje s logikom i doprinijela da arapska tradicijska misao sebi prilagodi tekovine misli susjednih zajednica, uprkos usputnom zahvatanju u filozofiju jezika, ne nude jasan pogled u utemeljenja nauke o jeziku.

Pošto je to vrijeme bilo doba intenzivnih dodira s drugim zajednicama, zanimanje za njihove nauke je potaknulo pokret prevođenja. Zatečeni jezik nije bio spreman prihvatiti sve uticaje koji su bili brojni i kombinovanoga etničkog porijekla. Pored toga što se jedno djelo znalo pojaviti u više prijevoda na istom jeziku, često se prenosilo i putem prevođenja s prijevoda: s grčkog na hebrejski, s hebrejskog na sirski, sa sirske na arapski i slično. Kroz posredna prevođenja su narušavana značenja izvornog teksta.

Nakon što su strana djela putem prijevoda približena Arapima, saznanja iz njih su počela uticati na razmišljanja. Tad su i u arapskim tradicijskim naukama počinjala nova stremljenja, a to je na kulturnoj pozornici rezultiralo približavanjem jezikoslovaca filozofskom konceptu, kao što je i filozofe navodilo da koriste učenja gramatičara. Nova stremljenja su izučavanje jezika usmjerila novim tokovima kako bi jezik mogao odgovoriti zahtjevima novog vremena.

Naukama upoznatim putem prevođenja, kod Arapa su prethodile razvijene tradicijske nauke o primarnoj svrsi zemaljskog života, prije svih nauke o temeljima vjere, čiju terminologiju su već definisale osobitosti arapskog jezika. Za takve potrebe su bili iznijeti mnogobrojni izrazi, kao: *al-kawnu* (*kosmos*), *al-qidamu* (*vječnost*), *al-hudulu* (*zbivanje*), *al-harakatu* (*kretanje*), *as-sukunu* (*mirovanje*), *al-wuğudu* (*postojanje*), *al-'adamu* (*ništa, nebiće*), *at-tafyatu* (*impuls*), itd., što je jasno govorilo o prilagodljivosti arapskog jezika novim zahtjevima razvoja misli.

Prevodioci su se prvi susreli s problemom stručnih izraza. Lišeni mogućnosti da u arapskom jeziku nađu istovrijednosti značenjima grčkih izraza, prijevodom su ih rješavali često i po nahodanju. Izrazi su u prijevodima bili bojani duhovnim sklopom prevodilaca i naravima njihovoga maternjeg jezika. Posljedično, prvi arapski filozofi su se kroz prevedene tekstove susretali s teškoćama u razumijevanju. Suočavali su se s problemom mnoštva

značenja pojedinačne riječi, proisteklim iz naravi jezika posrednika (sirski i hebrejski), a ni arapske riječi još nisu bile prilagođene prihvatanju novih značenja. Zbog toga su se prvi arapski filozofi našli u nezahvalnom položaju da, pored definisanja predmeta filozofije, popravljaju prijevode i pronalaze odgovarajuće arapske izraze koji su sirskim i hebrejskim prevodiocima zadavali glavobolju.¹³

Aktivno zanimanje za strane nauke je pokrenulo sukob između pristalica otvaranja jezika uticajima drugih kultura i zagovornika šticejenja u okvirima stabilno utvrđenih pravila i normi. U nastalom rivalstvu s grčkom filozofijom, zatečena gramatika se nije zadovoljavala samo utvrđivanjem pravila jezika, već je korištena i kao specifična tradicijska logika.

Bogatstvo filozofskog vokabulara, koje se pojavilo u prijevodima, primoralo je filozofe da u pronalaženju novih riječi koriste naučavanja gramatičara. Kad je glavna preokupacija filozofa bila da nauku približe širim populacijama, našli su se pred odgovornim zadatkom da dokazuju komplementarnost gramatike i logike, objašnjavajući naravi veza između materijalnosti riječi i njenih apstraktnih sadržaja. To je bio značajan korak u uvođenju logike u okrilje islamske misli; istovremeno je značilo i ugrožavanje primata gramatici koja je u zatečenim prilikama željela davati tumačenja za sve pojave iz vidljivoga i nevidljivog svijeta. Gramatičari su sa zabrinutošću gledali na učenja logike jer su u njoj vidjeli suparnicu gramatici.

Arapsko filozofsko posmatranje jezika je Evropljanima moglo biti blisko otuda što im je dosta davno bilo poznato Al-Farabijevo naučavanje o jeziku koje je u cijelosti moglo služiti kao polazište ispitivanjima autentične filozofije jezika. Al-Farabijevi pogledi na značaj jezikoslovne nauke u sklopu tradicijske misli mogli su u Evropi biti poznati još u 12. stoljeću, jer su njegova djela tada mnogo prevedena.

Gramatika u Francuskoj, slično arapskoj gramatici u Basri, u datim historijskim prilikama primarnu brigu posvećuje normiranju jedinstvenoga nacionalnog jezika, vjerovatno upoznata s iskustvima normiranja iz islamske historije, kad je idiom plemena Kurejš za nepuno stoljeće postao jedinstven jezik na prostorima od Arapskog zaljeva do Atlantskog okeana. Ako se

¹³ Henry Corbin, *Historija islamske filozofije*, I-II, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo, 1987., str. 140.

pouzdanost zna da je u razdoblju pred renesansu jedno od najviše prevedenih djela s arapskog bilo Al-Farabijevo djelo *Nabrajanje znanosti*, u kojem je jezikoslovna nauka promaknuta ispred svih drugih, u vrijeme kad su najrazvijeniji centri prevođenja bili Sicilija i Toledo, nije teško pretpostaviti da je, po modelu standardizovanja arapskog jezika, *toskanski dijalekat* poslužio kao predstandardni idiom *talijanskom jeziku*, a *kastiljanski dijalekat* kao osnovica *španskom jeziku*, utoliko vjerovatnije što se i mnogo ranije, po istom obrascu, *grčki jezik* razvio iz *atičkog govora* i *sanskrit* iz *jezika vedskih tekstova*.¹⁴ Kad Joseph Vendryes, istaknuti protagonist afektivne lingvistike, tvrdi da zajednički jezici “uvijek počivaju na osnovama nekog od ranije postojećeg jezika, tako što ga počnu prihvatati baštinici različitih jezika i idioma”,¹⁵ ima u vidu prenošenje jednog idioma s plana narječja na plan standardnog jezika, čije realizovanje se odvija u procesima integrisanja zajednica.

ZAKLJUČAK

Preporod u Evropi je postao moguć tek nakon što su akceptirana djela sačuvana na arapskom jeziku u prijevodu ili u izvornom radu, a stavovi nekih zapadnoevropskih istraživača pokazuju da je predrasude, ipak, teško prevladati. Iako nisu rijetka priznanja arapskom jeziku i arapskoislamskoj misli da su upalili baklju preporoda evropskih zajednica, prisutna su i brojna nastojanja da im se zasluge umanje.

Nema sumnje da je arapski u srednjem vijeku bio jezik prirodnih nauka, a arapska djela i prijevodi posrednik putem kojeg su za kasnije naraštaje prenesene drevne mudrosti i antička grčka filozofija. Međutim, brojni izvjestioci su ulogu arapskog jezika svodili na “posredovanje između helenističke filozofije i savremene evropske misli”, pružajući utisak da arapskoislamska misao ništa izvorno nije ostavila u naslijeđe evropskom društvu.

Za razvoj lingvistike u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama voli se reći da se odvijao nezavisno od neevropskih lingvističkih pogleda i učenja, čak i kad se radi o bogatim drevnoindijskim jezičkim iskustvima. Pri tome se insistira na utisku da je ishodište svim pravcima razvoja bila antička grčka

¹⁴ M. Kico, op. cit. str. 59.

¹⁵ Joseph Vendryes, *Al-Lugatu*, Naqlun ila l-‘arabiyati: ‘Abd al-Hamid ad-Dawakili – Muhammad al-Qassas, Kairo, 1955., str. 328.

filozofska misao. Međutim, iako je jasno da su evropski naučni pogledi na jezik imali nastavak i u vidu produžetka grčkih preokupacija jezikom, opravdano je pitati kako bi grčko jezikoslovno naslijeđe u evropsku gramatiku stiglo da nije bilo arapskih prijevoda i izvornih djela koja su Evropi udahnila preporod.

Ako se zapažanja o renesansnoj francuskoj gramatici uporede s iskustvima iz arapske gramatike, nije teško uočiti da im je razvoj imao različit slijed: arapska gramatika je u prvim stoljećima bila normativna, da bi nastavak dobila u deskriptivizmu, dok je kod Francuza bila najprije deskriptivna, da bi se kasnije preobrazila u normativnu gramatiku. Na djelu su bili isti principi i slične pobude, ali ostvarivani u drugačijem slijedu, naznačenom specifičnim tokom društvenih preobražaja u sklopu procesa integrisanja.

Funkcionalna lingvistika, potekla u Francuskoj, u prvim decenijama 20. stoljeća, u centar pažnje postavlja sintagme, kao dijelove rečenice, na gotovo istim osnovama kako ih je razmatrala arapska sintaksa, a generativna gramatika u Sjedinjenim Američkim Državama rečenicu, kao osnovnu izrecivu misaonu cjelinu, promoviše u primaran predmet naučnog zanimanja, na istovjetnim osnovama na kojim je rečenicu razrađivala i arapska sintaksa.

Prema svemu izloženom, sličnosti između naučnog naslijeđa iz arapskoga “zlatnog perioda” i iz doba evropske renesanse izražene su isuviše velikim zbirom da bi se mogle shvatiti drugačije, osim kao neposredni utjecaji ranije kulture na kasniju, vršeni putem veoma razvijenog prevođenja. ■

THE ARAB TRANSLATION MEDIATION BETWEEN CULTURES

Summary

During the ‘golden age’ of their history, the Arabs engendered a prestigious culture. They were not introverted. Instead, they absorbed the fruit of ancient civilisations (Haldeic, Sumeric, Assyric and Greek), only to convey them to Europe at a later stage. Europeans should be grateful to them for their renaissance and their overall progress.

In transferring cultural heritage from one era to the next and from one community to another, it is translation that takes special credit. Our generation

should be aware of the pioneering role of translation in receiving cultural heritage from earlier civilisations.

The wealth of earlier civilisations was also transferred through Arabic, particularly through translation schools, which existed across the Islamic-Arabic states. Younger generations should be aware of those facts, worthy of thorough examination when researching cultural exchange between communities in contact.

Literatura:

- Amin, 'Ulman: *Taqdimun li: Al-Farabi, Ihsa'u l-'ulumi*, Maktabatu l-Anglu al-misriyyatu, Al-Qahira, 1968.
- Brukalman, Karl: *Tariku l-adabi l-'arabiyyi*, Tarġamatun mina l-almaniyyati ila l-'arabiyyati: Sayyid Ya'qub Bakr – Ramadan 'Abduttawwab, Daru l-ma'arifi, Al-Qahira, 1977., Al-Ġuz' u r-rabi'u, str. 89-123.
- Bušatlić, Ismet: *Studije o sljedbenicima Knjige*, Fakultet islamskih nauka – El-Kalem, Sarajevo, 2007.
- Corbin, Henry: *Historija islamske filozofije*, I-II, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- Deiber, Hans: *Borba za znanje u islamu – Neki historijski aspekti*, S engleskog preveo: Nevad Kahteran, Kult B, Sarajevo, 2004.
- Filipović, Vladimir: *Filozofija renesanse*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Treće izdanje, Zagreb, 1982.
- Hiti, Filip: *Istorija Arapa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
- Kangrga, Milan: *Racionalistička filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Treće izdanje, Zagreb, 1982.
- Kico, Mehmed: *Arapska jezikoslovna znanost – Općelingvistika utemeljenja i specifična određenja*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003.
- Pečar, Zdravko: *Buđenje Arapa*, Nova prosvjeta, Sarajevo, 1958.
- Steinschneider, M.: *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen (Einleitung, S. 1-24)*, "Centralblatt für Bibliothekswesen", Beiheft 5., Jahrg. VI, 1889.
- Tawil (at-), Tawfiq: *Al-Hadaratu l-islamiyyatu wa l-hadaratu l-urubbiyyatu*, Dirasatun muqarinatun, Maktabatu t-turali l-islamiyyi, s.a.
- Venderyes, Joseph: *Al-Lugatu*, Naqlun ila l-'arabiyyati: 'Abd al-Hamid ad-Dawakili – Muhammad al-Qassas, Kairo, 1955.